

KAROL WLACHOVSKÝ

Mentális mítoszok Mikszáth szlovákképében

„A gondviselés a tótokkal a krumpli útján beszél.”
(Mikszáth Kálmán: *Beszterce ostroma*, 1894)

„Mikor a lesti tótok mind hazagyűlnek, akkor lesz a közmondás szerint a világ vége. Minélfogva nyilvánvaló, hogy a világ örökké tartó, mert a lesti tótok sohase lesznek otthon mindnyájan.” (*A seprűs tót*, 1884)

Mikszáth Kálmán valamiféle mágikus, sőt mitikus, de racionális síkon aligha megragadható erőt tulajdonított Lestből való nógrádi földijeinek: mintha befolyásuk volna az élet és a világ körforgására. Eközben azonban nem szakította ki őket az élet realitásából, s nem változtatott a nekik rendelt sorson sem, amely a rendi Magyarország törvényei szerint alakult. Ha legalább némi időt el akartak tölteni azon a világon, melybe beleszülettek, akkor nem maradt más számukra, mint két kézzel birtokba venni Isten adományait. Ennek okán egyre gyakrabban kényszerültek arra, hogy két lábukra bízva magukat idénymunkákra induljanak (mint aratómunkások), vagy hosszabb körútra a közelebbi s távolabbi vidékeken (így tett a seprűs, a drótos, az üveges). Mindezt Mikszáth nemegyszer elmesélte, nagy, romantikus nekibuzdulással és mélyesen realista végeredménnyel. A narráció képességét és szimbolikáját is ehhez a szerzői gesztushoz igazította. Más korabeli szerzőktől eltérően Mikszáth szlovákképének van egy sajátossága: a nyilvánvaló mitizáló tendencia. A szlovákok mentális, jellembeli tulajdonságainak leírása nem csupán az időbeli eltolódás, a történelmi távolság és a megváltozott valóság által kikényszerített új látószög miatt tevődött át a mitológia síkjára. E szemléletmód előfeltételei már azoknak a részletekbe menő jellemrajzoknak a megírása idején adottak voltak, amelyek később láncként kapcsolódtak össze egészé. Mikszáth esetében ezt nem nehéz rekonstruálni és megindokolni. Igaz, előbb arra a kötelezően feltett, szinte banális kérdésre kell választ adni,

amely nélkül se az egyik, se a másik nem lehetséges: kicsoda valójában Mikszáth Kálmán?

Nincs szükség terjengős, Ádámnál és Évánál kezdődő okfejtésre, s arra sem, hogy elmélyedjünk a családi genealógiában. Az iménti kérdésre annak idején született már egy tömör válasz Alžbeta Göllnerová¹ tollából, aki a *Kisnemesek és a nép Mikszáth Kálmán művében* címmel alighanem az első jelentős szlovák tanulmányt vetette papírra:² „Mikszáth a XIX. század második feléből való magyarhoninak és magyarnak a típusa.” Fordítsuk le ezt a szükséztől megfogalmazott mondatot napjaink nyelvére, s az fog kiderülni, hogy a történelmi Magyarországhoz kötődő állampolgárságról (politikai hovatartozásról) és magyar nemzetiségről van szó. (Mellékesen hadd jegyezzük meg: Mikszáth később nagyon élesen tiltakozott, amikor, immár érett szerzőként, megpróbálták a szlovák írók közé sorolni. E tekintetben Petőfi Sándor – Alexander Petrovič – példáját követte: igaz, a jelzett időben már a magyar parlament tekintélyes képviselője volt.) E ponton azonban egy másik kérdés merül fel: honnan ered Mikszáth leplezetlen, spontán empátiája a szlovákok iránt, melyhez hasonlót egyetlen más magyar írónál sem lelhetünk fel?

A kérdés megválaszolásakor Mikszáth szülőhelyét, szülőföldjét, Nógrádot, s családi kötődéseit és tradícióit sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Egy evangélikus vallású magyar kisnemesi családból származott, aki élete során nem támaszkodhatott másra, mint két dolgot kezére és találékonyására. Vidéki mentalitást

1 Alžbeta Göllnerová (1905–1944), irodalomtörténész, műfordító, a szlovákiai hungarológia úttörője; munkásságának egy részét a XIX. és XX. század magyar irodalmának szentelte.

2 *Zemani a ľud v diele Kálmána Mikszátha*. In: Pavlovi Bujnákovci ctelia, priatelja, žiaci (Pavol Bujnáknak a tisztelők, a barátok és a tanítványok), Bratislava, 1933. – A szerző jegyzete.

örökölt, és vidéki maradt akkor is, amikor szülőfaluján, Szklabonyán kívül élt, Nógrád vagy az Alföld fővárosában (Balassagyarmaton, illetve Szegeden), s később az egész ország központjában, Budapesten. Az ottani életelveket, szokásokat és hagyományokat saját etikai kódexébe is átörökítette. Ez a földművelő életmód archetípusán, az ember (társadalom) és a természet szoros kapcsolatán alapul. „A becsületes földműves ember a legfüggetlenebb úr a földön. Csak egy hatalomtól függ – a természettől! Ha az nem mostoha hozzá, akkor magának köszönheti jó- és balszerencséjét” (*Talpig ember*). Mikszáth a keresztény erkölcs alapelveit is betartotta, amit magánéletének számos mozzanata tanúsít: a pesti szlovák evangélikusok Kerepesi (ma Rákóczi) úti templomában kötött házasságot 1873. július 13-án, s amikor kiderült, hogy irodalmi munkásságából nem tudja eltartani a családját, inkább elvált a feleségétől, Mauks Ilonától – ám amikor anyagilag talpra állt, másodsor is feleségül vette őt. Ezeket az alapelveket művészként, prózaíróként éppúgy szem előtt tartotta, s átvetítette őket a szlovákságról kialakult képbe is; jellemző, hogy „atyafiaknak” nevezi őket.

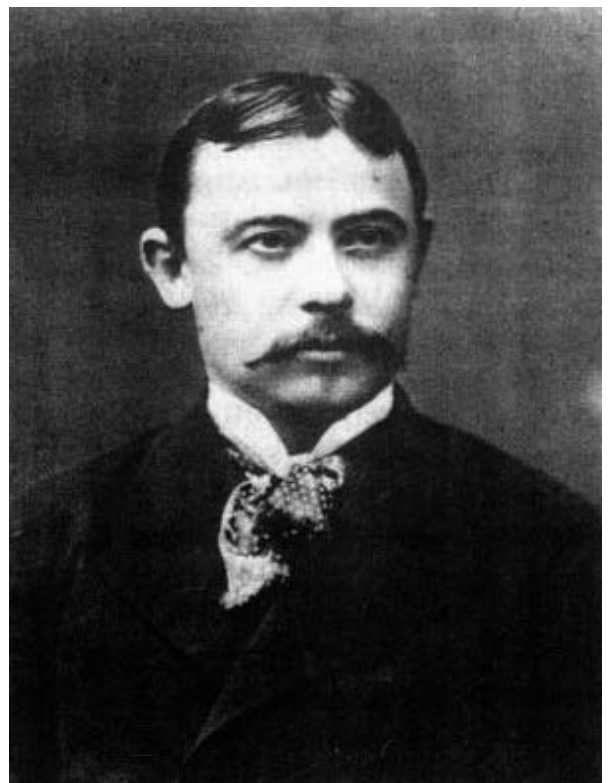
A szlovákságról kialakult, a mitizálás elemeit is tartalmazó kép meghatározó jegyei már az író gyermekkorában felbukkantak. Bizonyos, hogy ebből az aspektusból Mikszáth életének külső eseményei sem elhanyagolhatók, ám alkotói személyiségének megszületése és a szlovákokhoz való viszonya szempontjából összehasonlíthatatlanul fontosabb szerepet játszottak a belső életrajz tényei. Nem csupán azok, amelyekkel ifjúkorában a szülőföldjén és középiskolai tanulmányai helyszínein (Rimaszombatban és Selmechányán) találkozott, hanem mindenekelőtt arra, amit akár a magyar, akár a szlovák nyelv közvetítésével megélt, látott és hallott. Túlzás nélkül mondható, hogy a szlovákokról kialakult irodalmi (tehát fiktív) kép az ifjúkori élményeken alapul. Az sem tekinthető túlzó megállapításnak, hogy az irodalom terén sikeres felnőtt Mikszáth változatlanul „gyermeki” szemekkel, az ifjú évek látásmódjával tekint a szlovákokra. A hozzájuk való viszonya és szlovákságképe tekintetében épp ez az optika rejti magában a mitizálási tendenciát. A megélt valóság (igazság) Mikszáth számára évek múltán is igazság (valóság) marad, holott időközben mind az egyéni, mind a társadalmi tudatban elmozdulás (változás) következett be. Az időbeli eltolódásnak köszönhetően a valóság fikcióvá válik. Ennek az átalakulásnak az előrehaladása és lefolyása Mikszáth életművében sok megegyező vagy hasonló vonást mutat a mítoszok születésével.

Az irodalomelmélet a mítosz vonatkozásában több definíciót is ismer. A mítosz alapja a realitásnak tekin-

tett képzeletvilág. Másképp megfogalmazva: olyan elbeszélésről (narrációról) van szó, amelyet abban a környezetben, ahol megszületett és szárnyra kapott, igazságnak tekintettek (avagy tekinthettek), s az is lehetett, de korántsem feltétlenül. Történelmi és társadalmi kontextusban akkor beszélünk mítoszokról, amikor a valóság értelmezése mindenfajta szándékolttság nélkül (vagy szándékoltan) híján van az ismert (vagy feltételezett) tényekkel való összhangnak. Sürgősen le kell szögeznünk, hogy ez utóbbi nem érinti Mikszáthot. Ez esetben ugyanis olyan szándékot tulajdonítanánk neki, amely ellentétes volna az irodalom általa vallott realista kánonjával. Íróknál csak a külső körülmények lehetnek megtévesztők, amelyek gyorsabban változnak, mint az ember tudata. Mikszáth belülről és kívülről is érzékelte, megfigyelte a körülötte lévő világot (s e világon belül a szlovák atyafiakat), de mindig a hajdani gyermek szemével tette ezt, s látásmódját akkor is megőrizte, amikor már a Magyar Királyság többségi, olykor kizárólag magyar (avagy magyarosító és elmagyarosított) környezetében élt. Elég egyes prózáinak a születési idejére odafigyelni.

A gyermeki világlátásnak megvan a maga sajátossága: egészként, harmonikusan érzékeli a világot. Saját képzelete szüleményeit is valóságként fogja fel. Mikszáth elbeszélői művészetét s különösképpen a szlovák

Mikszáth Kálmán

motívumokat tartalmazó írásokat is ez jellemzi, bármennyire szilárdan gyökereznek a korabeli valóságban. Megjegyzendő azonban, hogy ez a mítoszteremtő, a valóságszemléletből következő irányultság egyáltalán nem teszi szegényesebbé, hanem ellenkezőleg: még markánsabb vonásokkal gazdagítja Mikszáth szlovákságképét. S ha ehhez még hozzáadjuk humorérzékét (vonzalmát a szeretetteljes, másfelől viszont csípős humor iránt), aforisztikus stilizációit, melyek révén előszeretettel és nagyon ügyesen élezi ki az elbeszélés cselekményes mozzanatait, s ad hangsúlyt a különböző etnikai közösségekhez tartozó szereplők (nemcsak a szlovákok, hanem a magyarok, a németek, a zsidók) mentális sajátosságainak, akkor senki sem lepődhet meg azon, hogy az író már életében népszerűvé vált szlovák nyelvi közegben. A Monarchia széteséséig egyike volt a legtöbbet fordított magyar szerzőknek. A magyar irodalomból 1918-ig hetven kötetet fordítottak le szlovákra (a sárosi szlovák nyelvjárást is beleértve), s ennek a mennyiségnek az ötöde, tizennégy kötet volt Mikszáthé. (Összehasonlításképpen: a korabeli magyar olvasóközönség körében legnépszerűbbnek számító Jókai Mór csak a szóban forgó hetven mű egy tizedével volt jelen, pontosan feleannyival, mint Mikszáth.) Több mint valószínű, hogy az akkori szlovák társadalomban Mikszáth volt a legolvasottabb szerző. Csak az 1901–1918 közötti időszakban hatvanhárom rövidebb vagy hosszabb prózai munkája jelent meg különböző szlovák folyóiratokban, többnyire Samo Czambel³ fordításában. Helyénvaló ezt az adatsort még egy ténnyel kiegészíteni: a magyar irodalomból szlovákra lefordított könyvek történelmi sorrendjében Mikszáth a második helyet foglalja el Jókai mögött, jelentősen megelőzve a harmadik helyet birtokló Móricz Zsigmondot. Csakhogy ez már a múlt, Mikszáthtól ugyanis majdnem három évtizede semmi nem jelent meg szlovákul. (Legutoljára regényeiből jelent meg egy válogatás három kötetben a pozsonyi Tatran kiadó *A világirodalom kincsestára* elnevezésű sorozatában 1979-ben.)

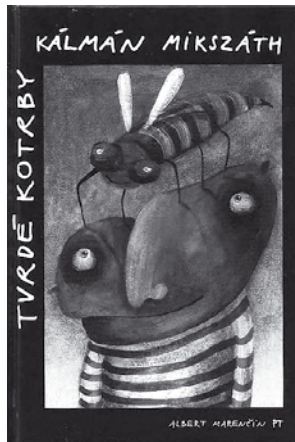
Mikszáth Kálmán bibliográfiája művének életképességéről és időszerűségéről tanúskodik. Magyarországon, noha a klasszikus szerzők iránti érdeklődés nyilvánvalóan csökkent, folyamatos megjelentetésről beszélhetünk, évente több műve is napvilágot lát. Életművének mai hatásáról azonban többet mond el egy olyan tény, amelyet a bibliográfiai adatok csak jelezni tudnak: a mű különböző összetevői révén a tágabb értelemben vett magyar társadalmi tudatnak is részévé

vált. Mi több: állandó elemévé lett, s az irodalmi kontextuson kívül frazeológiai egységek és másodlagos szimbólumok szintjén is fennmaradt. A szerző annak idején olyan képalkotó kreativitással és nyelvi leleményességgel vetette őket papírra, hogy akaratától (és a műtől) függetlenül napjainkig megőrződtek, miközben az új, s kivált az irodalmon kívüli összefüggésrendszerben közvetlenül is a fogalmi és képi kifejezőmód sztereotip összetevőivé váltak. A változó társadalmi és politikai feltételekkel együtt persze a konnotációjuk is megváltozott: az idő haladtával eltávolodtak a hajdani realitástól és összefüggésektől. Ezért váltanak ki néha akkor is mosolyt, ha megengedően hozzáteszik: valami mégiscsak lehet a dologban. Ez azonban minden jó irodalom és nyelvi tanúságtétel kódjában benne van. Mikszáth prózái ilyen értelemben egyáltalán nem rendkívüliek. Helytelen tehát a szerző csúfondáros elszólásának tekinteni, hogy a *Kemény koponyák* (1898) című elbeszélésben a szlovák („tót”) megnevezést jó szándékkal és humorosan a „buta” jelzővel kapcsolta össze. Nem lényeges, hogy a „buta tót” szóösszetélt maga Mikszáth találta-e ki, vagy csak átvette: ez a fordulat a magyar köznyelvben kétségkívül pejoratív értelmet nyert, s ráadásul nem csupán a szlovákok szemszögéből – néha ma is ilyen értelemben használják, holott semmiféle reális alapja nincsen. Eltérően például egy másik mikszáthi fordulattól, mely szerint „két bocskor – egy tót”. Ezt az archaizmust már rég a feledés pora lepi, legfeljebb gúnyos mosolyra késztet.

Mikszáth jól ismerte a korabeli szlovák Felföldet, s minden más magyar írónál mélyebben látott lakóinak lelkébe. Számos története nyilvánvalóan szlovákul „játszódott le”, noha magyarul mondják el őket. A magyarok, a palócok (eredetüket tekintve világos hajú kunok) és a szlovákok integráns alkotóelemként voltak jelen a Felföld déli részén, abban a világban, amelybe Mikszáth beleszületett, melyben felcsepereedett, felnőtté érett, s amelyet apja, a szorgos kisnemes szemszögéből látott. Ugyanaz a társadalmi és kulturális közeg két nyelven artikulálódott: magyarul és szlovákul. (Középiskolai tanulmányai időszakában, első sorban Selmezbányán a Monarchia egy további nyelve is megérintette Mikszáthot: a német – de ez a nyelv sose nyerte el a tetszését. Ebben is a hazai örökség tükröződött: a Magyarországon s kivált a magyar környezetben népszerűtlen Habsburgok nyelvéről volt szó.) A szülőföld örökségét Mikszáth azon politikai nézetei se tudták háttérbe szorítani, amelyeket parlamenti képviselőként a magáénak vallott. E minőségében nem titkolta, hogy a „tót pásztornép” felemelkedésének zálogát a szlovák Felföld elmagyarosításában látta, miként

3 Samo Czambel (1856–1909), a szlovák nyelvtudomány jelentős képviselője, műfordító.

annak *Hunyák Pál* (1882) című elbeszélésében közvetlenül is kifejezést adott. A politikai gondolkodás tekintetében Mikszáth a korabeli társadalmi konvenciók foglya maradt, s bár liberális volt, nem szegült szembe a magyar politikai elit arra irányuló törekvésével,

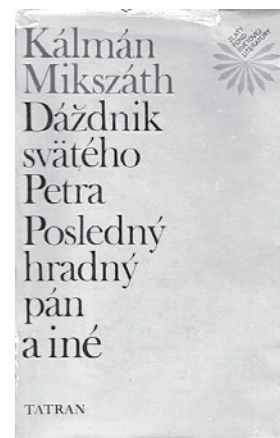

hogy egységes, monolit, színmagyar Magyarországot hozzon létre – azaz megteremtse Nagy-Magyarországot. Mikszáth politikai illúziója sosem vált és nem is válhatott valóra. Meglehet, „gyerekszemével” látta is, hogy ez csak hiábavalóság. Ennek tudatosítását bizonyíthatják azok a szétszórt, gyakori célzások, amelyek a szlovák nemzeti mozgalmat és képviselőit érintik. Mindazonáltal Mikszáth sosem jegyezte meg a maga sajtósági stílusában és szellemének megfelelően, hogy a szlovák juhász a juhakolban semmire se megy a magyar nyelvvel.

Saját prózai alkotásain kívül Mikszáth semmilyen dokumentumot nem hagyott ránk, amely arról tanúskodhatna, hogy beszédképesség, illetve írni tudás tekintetében mennyire volt birtokában a szlovák nyelvnek. Igaz, az irodalmi szövegek szempontjából ez a probléma másodrangú: csak Mikszáth életrajzírói számára lehet elsődleges. A szlovák kifejezések és idézetek, s olykor egész magyar szövegrészek még arról tanús-

kodnak, hogy a szlovák nyelv kapcsán hiteles forrásból merített, s nem volt szüksége közvetítőre. Meg tudta különböztetni egymástól a beszélt szlovák nyelvet, a sárosi nyelvjárást és a szlovák evangélikus istentiszteletek nyelvét. Ennek híján aligha vethette volna papírra a bibliai cseh nyelv⁴ kétségkívül mikszáthi stílusú jellemzését. Ezt a nyelvet gyerekkorában hallotta a szomszédos község, Ebeck (ma: Obeckov, Szlovákia) evangélikus templomában, a Szklabonyán kisebbségben lévő evangélikusoknak ugyanis nem volt saját templomuk: „A prédikáció első részében tartott a tiszteletes úr, azon a különös tót nyelven beszélve, mely a lutheránus szószékek specialitása; valami ormótlan keverék az összes szláv nyelvekből, »Isten nyelvének« hívják egymás közt a papok. És csakugyan az lehet, mert az Isten alkalmasint érti, de a tót gyülekezet nem. A papokért se mernék jótállni” (*Prakovszky, a siket kovács*, 1895–1896). Csak úgy mellesleg jegyezzük meg: a papok se tették volna tűzbe a kezüket Mikszáthért.

Gyermek- és ifjúkorában Mikszáth autentikus ismereteket szerzett a szlovák (szláv) regékről, mondákról és legendákról, valamint a szlovák szerzők irodalmi

munkáiról, amelyeket később vagy transzponált a prózáiba, vagy megemlítette őket (Sládkovičot és Kollárt⁵). Több műve a Felföldön, a történelmi Magyarország szlovákok lakta térségében játszódik. Közéjük tartozik a *Beszterce ostroma* (1894), amely az egykori Trencsén megye Zsolna (ma Žilina) körüli részéhez kapcsolódik, melyről ezt olvashatjuk a könyvből: (...) „itt még az őskor szörnyetegei élnek, nem a jelenkoré. Itt nem prüszköl a vonatok gőzgépe, hanem ehelyett az erdei szellem, a Jarinkó köhécsel, akinek csak egy szeme van, az is hátul a nyakcsigolyáján; egyre köhög, s mindenik köhintésénél a föld színéről eltűnik két bocskor, ami összesen egy tótot jelent. Mindenik köhögésnél

4 A XVI. század második felében megjelent cseh bibliafordítás, a Kralicei Biblia nyelve, amely hosszú ideig a szlovákok számára is az irodalmi nyelv szerepét töltötte be, s különösen az evangélikusok ragaszkodtak hozzá. (A szlovák irodalmi nyelvet csak 1843-ban kodifikálták.)

5 Andrej Sládkovič (1820–1872), költő, a szlovák történelemben kiemelkedő szerepet játszó Štúr-nemzedék tagja, a nemzeti romantika jeles reprezentánsa. Ján Kollár (1793–1852), költő, nyelvész, politikus, a csehek és a szlovákok nyelvi egységének szószólója, a szláv kölcsönösség eszméjének nagy hatású hirdetője. Életének jelentős részét, az 1819–1849 közötti évtizedeket Pesten töltötte evangélikus lelkészként.

meghal egy tót. Hát még mikor náthája van Jarinkónak kolera idején! Hej, ha a Jarinkót sikerülne valahogy agyonütni, elpusztítani, mindjárt be lehetne vetni zabbal a temetőket.” A Mikszáth által kissé megváltoztatott mesés történet szerint a mondabeli szlovákoknak nem lehetett könnyű dolguk. De hagyjuk a zabot, és térjünk át a krumpli varázsára. „Hanem egyszer, tél vége felé, nagyon megnehezedett ez az élet. Ilyenkor van a felföldön az ínség, kivált ha ősszel nem adott a föld nekik elég krumplit. A gondviselés ma a tótokkal a krumpli útján beszél. Ha sok krumpli van, az annyit jelent: »Szeretlek, tótockák, szaporodjatok!« Ha nincs krumplitermés, akkor az istenke haragszik: »Minek vagytok ti a világon, tótockák?« És a Jarinko még jobban elkezd köhécsegni. (...) Bolond egy matézis. Ha az egyik semmihez másik semmi jön, hogy az akkor még kevesebb.” (*Beszterce ostroma*)

Mikszáth kétféleképpen vázolja fel a szlovák szereplők és mellékszereplők mentalitását: egyfelől a prózai műfaj nyelve, másfelől ennek keretében a közvetlen leírás által. Az első esetben a rendszerint anekdotikus, csattanóra kihegyezett történet alakjainak helyéből és funkciójából vezethetjük le a jellemrajzot. A második esetben viszont bonyolult értelmezés nélkül is ellehetünk. Mikszáth jellemzése általában a nyugodt, türelmes, passzív szlovákok sztereotip képe felé irányul. Összeségében egy szelíd, galamblelkű nemzetet alkotnak, amely „sohase fog revolúciót csinálni ellenünk” (*Utazás Palócországban*, 1882). „S azonfelül is jó, szelíd nép a tót, ha jön a halál, nem kötekedik az vele, nem disputál, nem erősködik, hogy »nem megyek, maradni akarok, iszom azt, iszom ezt, még amazt is megpróbálok«, nem szalajt orvoshoz, patikába, hanem megadja magát: Gyere, halál! És behunyja szemeit az örökkévaló álomra” (*Beszterce ostroma*). Persze, amíg ezt alázattal megcselekszik, addig serénységükről, kitartásukról, szívósságukról is tanúságot tesznek, s ugyanúgy a huncutságukról, kópéságukról, fortélyosságukról. Egyszerűen szólva: kemény koponyák. Mikszáth nem fukarkodik a szavakkal, amikor arról beszél, hogy szlovák atyafiai és kortársai éppúgy tudtak építeni, mint megőrizni: „A pestiek sohase tettek még le egyebet, mint alapköveket, rábízván aztán a többi tótokra, hogy építsenek föléljük palotákat” (*A sipsirica*, 1902).

A szlovákok Mikszáth által bemutatott tulajdonságai és képességei nélkülözik a társadalmi és történelmi értelemben vett szélesebb körű motivációt. Olyanok, mintha eleve elrendeltek, egyszer s mindenkorra adtak lennének. A szlovákok egyszerűen Isten szeme előtt vannak és Isten hóna alatt (lásd az *Isten hóna alatt* című elbeszélést). Hogyha ez jó ügyet szolgál, akkor

nincs mit megkérdőjelezni. „A gondviselés leleményes. Az összetört tényérokra kigondolta a drótos tótokat” (*A sipsirica*). A drótozás művészetében azonban Mikszáth nem csupán egy tipikusan szlovák mesterséget látott, amely bizonyos körülmények között lehetővé tette számukra a túlélést, hanem mitikus küldetést is, amely legalább Magyarország történetére vonatkozatható. Ez készíti erre az empatikus felkiáltásra: „Ide, tótok, drótozzátok meg, hadd legyen még együtt, úgy, ahogy volt, egy darabig” (*A seprűs tót*).

Nos, csaknem száz évvel Mikszáth Kálmán halála után nem mondható, hogy a hajdani szlovákok ne drótoztak volna szorgalmasan itt is, ott is és másutt is, de a régi Magyarországot mégsem drótozták össze. Az az ország örökre szétesett, túlságosan nagy tényérnek bizonyult, meg hát nem is a szlovákok voltak hivatottak erre a munkára, legalábbis nem a magyarok szerint. A világ éppúgy megváltozott, mint a szlovákok, s a szlovák drótosok is eltűntek belőle. Csak a Mikszáth Kálmán írásaiból kibontakozó mitikus képen láthatjuk őket változatlanoknak. Ahogy mondani szokták: mégiscsak lesz valami igazság abban, amit a maga szeretetteljes, kedélyes humorával az öreg Kálmán bácsi megírt. Legalább az eleje igaz lesz, mint azt minden mítosznál tapasztaljuk. S ha legalább az igazság fuvalata nem legyintene meg bennünket mindabból, amit „a magyar írók e legnagyobb szlovákja” leírt, akkor semmi értelme se volna annak, hogy művéhez visszatérjünk. Ismételten és ismét szlovákul.

Fordította és a jegyzeteket írta: G. Kovács László